

«Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст.

Посохов І. С.

Посохов І. С. «Сни Віри Павлівни»: суспільні ідеали студентів російських університетів XIX – початку XX ст. Стаття присвячена аналізу уявлень студентів російських університетів XIX – початку XX ст. про ідеальне суспільство. На підставі цього аналізу виявлені деякі характерні риси студентської субкультури цього часу. Студенти відрізнялися мрійливістю, бажанням скоріших змін у суспільстві, запереченням всього «старого» та радикалізмом при визначенні перспектив. Через вікові особливості та відсутність соціального досвіду студенти не виробили «свого» ідеалу суспільства, а сприймали відповідні ідеї з літератури, орієнтувалися на суспільні перетворення у Європі тощо.

Ключові слова: університети Російської імперії, студентство, субкультура, суспільний ідеал.

Посохов И. С. «Сны Веры Павловны»: общественные идеалы студентов российских университетов XIX – начала XX в. Статья посвящена анализу представлений студентов российских университетов XIX – начала XX вв. об идеальном обществе. На основании этого анализа выявлены некоторые характерные черты студенческой субкультуры этого времени. Студенты отличались мечтательностью, желанием изменений в обществе, отрицанием всего «старого» и радикализмом в определении перспектив. Из-за возрастных особенностей и отсутствия социального опыта, студенты не создали «свой» идеал общества, а воспринимали соответствующие идеи из литературы, ориентировались на общественные изменения в Европе и т. д.

Ключевые слова: университеты Российской империи, студенчество, субкультура, общественный идеал.

Posokhov I. «Dreams of Vera Pavlovna»: Social Ideals of Russian University Students in the 19th – early 20th centuries. The article is devoted to the analysis of students' representations of Russian universities in the 19th – the beginning of the 20th centuries about an ideal society. On the basis of the analysis, some characteristic features of student's subculture of this time were revealed. Students differed by pensiveness, desire of changes in a society, negation of everything "old", and radicalism in definition of prospects. Because of their age and absence of social experience, students have not created their ideal of a society, and perceived corresponding ideas from literature, as well as were guided by public changes in Europe, etc.

Keywords: Russian Empire Universities, students, subculture, ideal of a society.

Поняття ідеалу складне й багатогранне. Різні трактування об'єднує те, що ідеал визнається абстракцією, яка протиставляється дійсності та життєвим реаліям. Ідеал передбачає створення мети діяльності до її здійснення, саме він визначає життєві орієнтири людини та символізує усвідомлений рух до майбутнього. Але деякі філософи вважали і вважають, що таке поняття як ідеал може характеризувати не лише спосіб мислення та діяльності окремої людини, а й суспільних груп, коли ідеал стає образом мети діяльності об'єднаних спільними завданнями людей. Суспільний ідеал, зазвичай, існує у вигляді образу розумно побудованого суспільства (держави). Та чи існував такий ідеал у студентів російських університетів XIX – початку XX ст.?

На сьогодні існує чимало досліджень з історії студентства університетів Російської імперії. У дорадянських працях з історії університетів увагу дослідників (Д. І. Багалія, В. В. Григор'єва, Н. П. Загоскіна та ін.) перш за все привертало питання про правовий статус та матеріально-побутові умови життя студентства [2; 11; 17]. Особливістю історіографії після 1917 року було те, що на студентство дивилися крізь призму розвитку революційного руху. Типовим для цього часу стало твердження про студентський рух як частину загального суспільного руху [12, с. 25; 44, с. 4]. До певної міри саме такий погляд підштовхнув дослідників до вивчення соціального складу студентів. Такі автори як Р. Г. Еймонтова, Г. І. Щетініна, А. Є. Іванов здійснили вагомий внесок в історіографію російського студентства, в тому числі й стосовно ідейних переконань та світоглядних орієнтирів студентства. Однак тільки на межі XX – XXI ст. з'явилися праці, які демонструють концептуально новий рівень аналізу проблем стосунків студентства та влади, а також самої студентської корпорації [19, 21]. Проблема визначення характерних рис студентської спільноти на сучасному етапі постає як актуальне наукове завдання.

Метою даного дослідження є вивчення суспільних ідеалів студентів російських університетів XIX – початку XX ст., а також виявлення деяких типових рис студентської субкультури зазначеного часу.

Протягом XIX – початку XX століття університет був «центром інтересів» для його вихованців і «вогнищем» для тих, хто знаходився поза його стінами [23, с. 491]. Саме університет виконував просвітницькі функції, задовольняючи потреби в пізнанні, розширюючи світоглядні обрії. Як центр суспільної думки, університет був джерелом нових віянь, сприяючи міркуванням про майбутнє суспільства. Б. М. Чичерін згадував, що Московський університет вже у 1840-і роки «став центром всього розумового руху в Росії». Головною причиною цього процесу, на його думку, було те, що в суспільному житті діяла суворая цензура, а в університеті «слово лунало вільніше» [35, с. 29-31]. Кінець 1850-х – початок 1860-х років позначився зломом у суспільній свідомості, багатьма людьми почала усвідомлюватися необхідність

докорінних перетворень у всіх сферах життя. При цьому університети «першими повинні були реагувати на оточуючі події», а студентство стало вважатися «представником і носієм найбільш передових, прогресивних ідей суспільства» [37, с. 9]. Така оцінка суспільної ролі університету утвердилася й у самому студентському середовищі, що знаходить підтвердження у різноманітних джерелах. У студентській газеті «Живий голос» вже у 1858 р. зазначалося: «Хто ж може співчувати прогресу російського суспільства більше за університет?» [16, с. 127]. Суспільна думка ставилася із співчуттям до університетів, а їх виняткове громадське значення вбачали в приготуванні суспільних діячів, спрямуванні їх до «боротьби з прибічниками невігластва, зла та користолюбства» [43, с. 257]. Більше того, сучасні дослідники наголошують на тому, що університети не лише знаходилися в центрі суспільної уваги, але й виступали генераторами ідей поглиблення реформ 1860-х років і фактором їх наближення [45, с. 75, 81]. Наприкінці XIX – на початку XX століття університет вже став й «центром дій»: тут відбувалися збори, мітинги, і навіть будувалися барикади.

Однак, коли йдеться про роль університетів в процесі суспільних перетворень, дослідники перш за все мають на увазі ідейний вплив на суспільство ліберально налаштованої професури та виступів студентів. Лише нещодавно Л. Г. Захарова поставила проблему «освіченої бюрократії», яка здійснювала реформи і здебільшого вийшла саме із університетів [18]. Отже, виходячи з цього, важливим науковим завданням є виявлення суспільно-політичних ідеалів студентів.

Аналіз наявних джерел дозволяє стверджувати, що у першій половині XIX століття суспільні ідеали студентів формувалися як аморфні ідеї про волю, рівність і демократію. Більш-менш глибоке розуміння таких ідей в основному було відсутнє. Мрії про майбутнє і справедливість у душі романтизму, а потім так званого «ідеалізму», займали розум багатьох студентів. Молоді властиво жити надіями та мріями, однак саме студентська спрямованість у майбутнє (усвідомлення того, що студентська пора є лише, так би мовити, прелюдією до майбутнього), а також націленість на раціональне сприйняття оточуючого світу (культ розуму) призводили до того, що студенти часом мріяли про неймовірні у тогочасних умовах речі. Героями в очах більшості ставали саме студенти «із глибокими ідеалістичними переконаннями» [6, с. 148-150].

Очевидно, що студенти не мали великого соціального досвіду, їх ідеали та мрії народжувалися під впливом різних факторів. Зокрема, цьому сприяв сам університет. Університетська атмосфера зумовлювала легкість побудови «ідеальних конструкцій» [31, с. 213]. У цей час красномовні лекції професорів про світові події були основним джерелом інформації для студентів, й одночасно вони ж ставали поштовхом до міркувань про сьогодення та майбутнє. Вже деякі із перших професорів, зокрема, іноземці, за спогадами студентів, дозволяли собі ліберальні

вислови, засуджували кріпосне право, зверталися «до Росії із зазначенням різних її недоліків» [25, с. 179]. Подібні спогади колишні студенти залишили й про російських професорів, що виховували у студентах того часу критичне відношення до дійсності [8, с. 175-176].

У середині XIX століття кількість професорів-іноземців у російських університетах вже була незначною, мало хто з них на власні очі бачив ситуацію в Європі. Міркування студентів про устрій європейських країн виглядали примарно: «Ми знали, щоправда, що десь там на заході існують інші, нібито кращі порядки, ніж у нас, – згадував колишній студент Харківського університету І. В. Любарський, – але мріяти про них, а тим більше прагнути до пересадження їх на наш ґрунт нікому й у голову не приходило» [29, с. 389]. Не дивно також, що мемуаристи розповідали про переповнені студентами аудиторії при зустрічі Д. І. Каченовського, який повернувся із-за кордону (1859 р.): «Кожна прослухана нами у Каченовського лекція викликала в нас нові думки, ... давала матеріал для жвавих бесід і дебатів у наших студентських гуртках» [10, с. 66]. Професори, котрі побували за кордоном, ділилися зі студентами своїми спостереженнями й ліберальними ідеями. Однак більшість таких розповідей (через обмеженість свободи слова) містила алегорії та метафори про «прийдешно зорю», «світанок», вічні ідеали правди та справедливості. Іносказання, як зазначали мемуаристи, «чудово розумілися слухачами» [28, с. 236]. Втім, можна припустити, що, студенти знаходили в їхніх промовах щось своє, далеке від того, що намагалися донести професори. Принаймні, у цьому випадку говорити про повне «розуміння» студентами своїх викладачів навряд чи можливо.

Студенти шукали відповіді на складні питання про «дійсність та майбутнє» й у творах європейських мислителів. Втім, показовими є спогади про те, що «усі міркували про Гегеля, Фіхте, Шеллінга, але, по суті, мало хто розумів їхні праці. Абстрактні ідеї, при нечіткому їх розумінні, зливалися в якусь мрячну завісу й важко лягали на мозок» [31, с. 227].

На процес визрівання суспільних ідеалів у студентському середовищі здійснили свій вплив важливі політичні події. Зокрема, таким сильним збуджуючим фактором стали європейські революції 1848–49 років. Як згадували сучасники тих подій, одні «плигали на стіл і кричали» [42, с. 407], інші «носилися в якомусь непевному лібералізмі й соціалізмі й мало розуміли в чому справа» [4, с. 362]. Більшість студентів із захопленням сприймали революційні події в Європі, бачили свою мету саме у досягненні демократії, до якої прагнуло європейське суспільство [42, с. 408]. З середини 1850-х років лібералізація громадського життя в Росії сприяла поживленню серед студентства. При цьому «студентів-лібералів» об'єднували не чітко визначені визвольні ідеї й загальна готовність послужити суспільству [14, с. 232]. Факторами, які сприяли народженню таких настроїв, ставали «вислухана вранці лекція,

прочитана книга, суспільні ідеали» [33, с. 60]. З кінця 1850-х років, за спогадами, значно зріс інтерес студентів до газет і журналів, де не лише висвітлювалися останні події в Європі, а й ставилися актуальні питання про російські реформи. Внаслідок цього деякі студенти «розривалися» між навчанням і пресою [42, с. 408].

У наступні десятиліття активність студентів знову підігрівалася європейськими подіями. Ідеї Паризької Комуни (1871 р.) заволоділи студентськими думками. За спогадами колишнього вихованця Харківського університету О. В. Аптекмана, розмови про руйнування сучасного буржуазного ладу й створення на його уламках соціалістичного, були для молоді цікавою дивиною [1, с. 60]. Однак, з цього часу чимало студентів почали вважати себе соціалістами, хоча, за їх власними оцінками, чимало хто лише «мав схильність до соціалізму» [47, с. 471]. У доповіді міністерства народної освіти також зазначалося, що використання певних термінів студентами ще не означало усвідомлення їх змісту [34]. Отже, мрійливість і невизначеність політичних спрямувань була характерна для студентів й цього часу.

У літературі й публіцистиці студентів приваблювала насамперед емоційність, яка ставала підґрунтям для очікувань та невизначених мрій. Наприклад, у романі М. Г. Чернишевського «Що робити?» через сні героїні Віри Павлівни в алегоричній формі показується утопічне бачення майбутнього справедливого суспільного устрою країни. Автор пропонував конкретні рецепти того, що необхідно робити для побудови такого суспільства. Серед авторів, котрі мали найбільший вплив на студентів у 1860-ті роки, слід назвати також М. А. Некрасова, Д. І. Писарева, М. А. Добролюбова та інших, які ставили більше запитань, ніж давали відповідей. «Що робити?», «хто винен?», «кому на Русі живеться краще?» – ці та інші запитання, які ставали назвами творів, примушували шукати відповіді, збуджували студентський розум. Згодом думками студентів заволоділи твори інших авторів, але сутність студентського сприйняття не змінилася. Один з публіцистів влучно зазначив: «Студент сьогодні прочитав книгу Маркса й зробився марксистом, а через рік прочитав «Проблеми ідеалізму» і зробився ідеалістом і т. д... у їх немає свого» [22, с. 289]. Саме ці ідеї привели студентів до народництва.

У 1890-ті роки студентська мрійливість почала поступатися бажанню більш чітко визначити суспільні і політичні ідеали. Ці часи позначилися появою численних студентських петицій, листівок і прокламацій, які містили ідеї громадського самоврядування, незалежності особистості, рівності всіх перед законом [19, с. 289-290]. Значно більш чітко формулюються ідеї й у студентських мемуарах цього часу: «Я наочно побачив переваги режиму конституційного, навіть в його австрійському виданні, – писав студент Мартос, – і мені стало ясно, які широкі перспективи розкрились би перед українським рухом, якби Росія стала республікою, або принаймні конституційною

монархією» [30]. Все більш очевидними стають невдоволеність студентів дійсністю та їх прагнення до радикальних суспільних перетворень.

Не дивно, що на початку ХХ століття, особливо в революційні роки, більшість студентів сприйняла пропаганду соціалістичних партій. Проте про студентську партійність можна говорити як про умовну річ, оскільки навіть у цей час вона визначалася не переконаннями, а настроями. Як відзначала студентська преса у 1907 році, студентство передреволюційної доби було «ідеалістичне», що виявлялося у повсякчасній готовності до боротьби й рішучих засобів боротьби, незважаючи на її найближчі результати [5]. Аналіз студентського самоперепису у Юр'євському університеті (1907 р.) виявив прихильність студентів до трьох десятків партій й опозиційні настрої студентства (на користь лівих висловилися 66% студентів). При цьому, членами партій було тільки 15% анкетованих [3, с. 72-78].

Студентство із властивим йому максималізмом, завжди прагнуло до суспільних змін, а згодом й до «рішучої» революційної діяльності. Важливим фактором для розуміння студентських ідеалів виступає характерне для студентів заперечення всього «старого» та бажання протиставити йому «нове» і «прогресивне». Прояви такої оцінки виявляються серед студентів вже у першій половині ХІХ століття. Роздуми щодо непридатності старих принципів життя у подальшому лише посилювали радикалізм студентів, деякі з них вже у 1830-і роки були переконані, що «революції необхідні для знищення старого порядку в суспільстві, й для того, щоб новий порядок міг вирости й дозріти» [40, с. 168]. Така позиція із захватом сприймалася багатьма студентами [40, с. 169].

Критичні настрої студентства, поступово поглиблюючись, привели певну його частину до заперечення не лише існуючого суспільного ладу, а й загальноприйнятих моральних і культурних цінностей, невизнання жодних авторитетів. У Російській імперії у 1860-ті роки популярним стало слово «нігілізм», що вживалося як синонім крайнього скептицизму, й часто використовувалося саме по відношенню до студентів. За думкою дослідників, «нігілізм є запереченням особливого гатунку: він відкидає наявні цінності, не визнаючи натомість ніяких інших» [26, с. 9]. Втім, одне із перших визначень нігілізму надав ще О. І. Герцен: «Нігілізм – це логіка без структури, це наука без догматів» [7, с. 393]. У другій половині ХІХ століття в Російській імперії нігілістами стали називати й тих молодих людей, які бажали змінити існуючий державний і суспільний лад. Щоправда, розуміння бажаних змін у них було досить розмитим.

Оскільки у цей час відбувалася докорінна перебудова всієї соціальної системи в імперії, склад студентів також зазнав значних змін. До університетів потрапляло все більше різночинців (до речі, відсоток різночинців та вихідців з податних станів суспільства у

провінційних університетах був вище за столичні) [46, с. 243]. Саме різночинці стали основними носіями ідеології нігілізму, виражаючи стихійний протест проти дворянської культури, відкидаючи ідеалістичну філософію, романтизм, дворянські моральні норми. Історики слушно відзначали, що різночинці, які приходили вчитися до університетів, часто пішки, з віддалених губерній, були бідняками, і саме їх тяжке матеріальне становище викликало негативну реакцію та активність студентства [9, с. 13]. Але також слід мати на увазі певну культурну маргінальність, яка почала ставати ознакою багатьох студентів й визначати їх тип мислення та поведінки. Студентський нігілізм зазвичай не був результатом осмислення ідеологічних настанов, їх протест можна розглядати як стихійно-емоційний відгук на стан речей. Втім, можна сказати, що саме студенти породили нігілізм як історичне явище у Росії другої половини XIX століття.

Розрив молоді із традиціями та ідеями минулого трансформувався у яскраво виражений конфлікт поколінь. «Револьюційна діяльність» студентів 1860-х років виявлялася насамперед у запереченні усталених культурних форм, і лише потім у побудові нових ідеалів. Зокрема, вихованості протиставлялися природність і ширість. Говорячи про цей час, П. А. Кропоткін писав: «Насамперед нігілізм оголосив війну так званій умовній брехні культурного життя. [...] Нігіліст відмовився від умовних форм світських балачок та виражав свою думку різко і прямо» [27, с. 283-285]. Деякі дослідники називають цей стан анархічним нігілізмом, коли уявлення попереднього покоління нічого не варті в очах нащадків. Як зазначав А. І. Новіков: «Молоде покоління відкидало їх, як старанно зведену декорацію, але за цим ховалася лише відсутність справжніх цінностей» [32, с. 10-14]. Однак, все ж таки, навряд чи слід казати про «ціннісний вакуум». Нігілісти поступово почали символізувати саме певні ціннісні орієнтації.

Чимало важливих свідчень про причини виникнення, розвиток і наслідки нігілізму знаходимо у художніх творах, автори яких чутливо сприймали й відтворювали названі процеси. І. С. Тургенев у своєму романі «Батьки і діти» створив образ нігіліста в особі студента медицини Базарова. Примітно, що в романі самі «нігілісти» надають цьому слову позитивного значення. «Нігіліст – це людина, що не вклоняється перед жодними авторитетами, що не сприймає жодного принципу на віру, якою б повагою не був оточений цей принцип», – так формулює життєве кредо Базарова його товариш Аркадій. На слова, що слід не лише руйнувати, а й дещо створювати, Базаров різко відповів: «Це вже не наша справа. Ми ламаємо тому, що ми сила. Так, сила, тому і не даємо звіту» [39, с. 215]. Отже, вже й у наведених словах можна виявити певні ціннісні орієнтації.

Втім, очевидна слабкість позитивної програми, й нерідко її повна відсутність, зводили нігілізм до негативу, руйнування. У другій половині XIX століття виник і набув поширення тероризм, який поєднував пасивні

нігілістичні настрої з практикою. Замахи на царя Олександра II, на міністра народної освіти М. Боголепова, здійснені колишніми студентами, лише підтверджують це.

Критика навколишнього суспільства студентами була одним із результатів пошуку суспільного ідеалу. Втім, очевидно також, що студентське середовище було досить різнобарвним. І мрії, і дії окремих його представників часом дуже відрізнялися. Дехто бачив своє суспільне завдання, наприклад, у влаштуванні сходок для збору пожертвувань на користь голодуючих. Інші студенти чекали лише на зміни суспільного ладу через «повільну зміну моральних понять людей, розвиток людської солідарності» [24, с. 270]. У 60-і роки XIX століття студентством заволоділи ідеї народництва, і чимало хто з них у «зближенні» з народом почав бачити свою місію [13]. Це було проявом публічної поведінки молоді, яка була пов'язаною із пошуками студентством суспільних ідеалів та спробами наблизити їх втілення, донести їх до суспільства. Думки про засоби втілення цих ідеалів у життя викликали серед студентів палкі суперечки. Про одну з них П. А. Кропоткін пізніше згадував: «Деякі наполягали на революційній та соціалістичній пропаганді серед студентської молоді. Інші бажали підготувати людей, які могли б підняти величезну робочу масу, а потім стояли за перенесення центру агітації в середовище селян та міських працівників» [27, с. 274].

Характерною рисою студентів цього часу стає готовність принести жертву народові та суспільному благу: «До чого б не призвела агітація, вона потрібна, а якщо вона приведе на ешафот – нехай так: це буде необхідна жертва» [27, с. 284]. Таким чином, студент університету з 1870-х років з'являється нам в образі «страждальця за життя народу, чуйного, гнівного, нетерплячого» [3, с. 60].

Так чи інакше, але дії студентів виявлялися малоефективними й не призвели до реалізації їх суспільних ідеалів та мрій. «Народ» поставився до них із нерозумінням і недовірою, і перед молоддю знов постало завдання самоствердження. Потрібно було довести самим собі, що «прогресивні ідеї» не відкидаються взагалі соціальними низами, а засвоюються поступово. Таке відчуження студентів від інших соціальних верств зрозуміло, й притаманно інтелігенції в цілому, визначаючи її як особливу соціальну категорію [15]. У 1880-і роки радикально налаштоване студентство все частіше пов'язувало пошуки суспільного ідеалу із революційною діяльністю. Однак слід уточнити, що студенти вкладали різний сенс в поняття «революційна діяльність». Характерною є розповідь В. А. Стеклова, студента Харківського університету 1880-х років: «Ми відвідували селянські вечірки, поводилися з дівками й бабами, як справжні селянські хлопці, одне слово, «вивчали побут» і були «революціонерами» хоч куди!» [38]. Не дивно, що багато хто розчаровувався у подібного роду «революційній роботі». За спогадами того ж мемуариста, через два роки їх «революційний запал» значно послабшав [38].

У наступні роки очевидно подальше зростання категоричності у сприйнятті студентами оточуючого світу. Написи «Геть самодержавство!», що з'являлися всюди, сходки з вимогами різних свобод, і навіть барикади у стінах університетів досить красномовно свідчили про посилення студентського радикалізму, про бажання досягти очікуваних змін «вже сьогодні». На початку ХХ століття, як свідчили поліцейські звіти, студенти все частіше розмовляли про збройні демонстрації та відкриту боротьбу [41]. Втім, як і раніше, в основі цих обговорень була мрійливість. Навіть про барикади мемуаристи говорять як про «дитячу гру», зазначаючи, що студенти, які брали участь у виступах, навіть «не знали, з якого кінця рушниця стріляє» [38].

Після поразки революції 1905-1907 років студентський рух пішов на спад. Спостерігається певна ностальгія за старими порядками, а також намагання студентів повернути втрачені цінності та переглянути відношення до них. Більшість студентів зосередилася на навчанні, значно більше уваги стали приділяти культурному життю і матеріальному побуту [20, с. 71]. Звичайно, це не означало, що студентство повністю втратило властивий йому радикалізм думок та дій. Однак студентські заворушення 1908-1912 рр., за авторитетним твердженням А. Є. Іванова, вже не мали того розмаху та згуртованості, які були характерні для 1899-1907 років [20, с. 71].

Отже, підводячи певні підсумки, можна сказати, що формування зазначеного ідеалу багато в чому визначав віковий фактор. Саме ця обставина зумовила те, що конструкції суспільного ідеалу були досить найвними і образними, будуючись навколо таких понять як «суспільне благо», або «загальне щастя». Характерна для студентів мрійливість і нетерплячість призводила до легкості побудови подібних «конструкцій». Але не менш типовим стало заперечення як спосіб віднайти нові життєві орієнтири. Еволюціонуючи від дворянської до різночинської культури, й на певному етапі перетворившись на маргінальний культурний прошарок, студенти більше за інші верстви населення були схильні до асоціальної поведінки та «нігілізму».

Також слід мати на увазі, що студенти, при визначенні обривів майбутнього, зазвичай розвивали вже існуючі ідеї. Зміст їх протесту визначали не стільки власні роздуми, скільки так звані «володарі думок», котрі сформуvalи для цього протесту готові конструкції. Такий вплив на студентів мали твори Герцена, Белінського, Чернишевського, які давали певну «програму дій». Ці художні твори ставали джерелами соціальної позиції студентства, хоча, звичайно, ними не обмежується коло ідейних джерел суспільних ідеалів студентства. Останні були досить різноманітними, в тому числі й західноєвропейського походження. Особливо популярними були ідеї французького утопічного соціалізму (Сен-Сімона, Фур'є, Прудона). Студентів переважно приваблювали програми перетворення суспільства на

соціалістичних засадах, «із справедливим устроєм», у цих утопіях студенти шукали свій ідеал майбутнього. Однак нездійсненність на практиці їх мрій щодо побудови ідеального суспільства стала одним із факторів поглиблення ідейно-політичної диференціації студентства. Для певної частини молоді руйнація цих сподівань ставала трагедією (тому на рубежі століть набули розповсюдження акти самогубства студентів), інші ж студенти вдавалися до тероризму, ставали учасниками політичних рухів, в яких вже суто студентське начало було ледь помітним.

Враховуючи аморфність і несамостійність суспільного ідеалу студентів російських університетів ХІХ – початку ХХ ст., можна дійти думки про його малозначущість та несуттєвість. Але такий погляд, на нашу думку, буде помилковим, оскільки цей непевний ідеал не зник безслідно, а став елементом живлення симулякру («віддзеркалення фундаментальної реальності, яке не має стосунку до жодної реальності» у варіанті Ж. Бодрієра), притаманного інтелігенції. Таким чином, можна простежити генетичний зв'язок суспільної позиції російського студентства та російської інтелігенції. Саме «дії на благо народу», поряд з критикою існуючих порядків і відкритістю загальноєвропейським цінностям, визначали в цей період позицію інтелігенції та її практичну поведінку. І такий зв'язок не є дивним. З одного боку, російська інтелігенція вийшла з університетів, сформувалася із колишніх студентів. З іншого боку, і студенти безпосередньо знаходилися під впливом інтелігенції, сприймаючи її цінності та ідеали.

Примітки

1. *Аптекман, О. В.* Записки семидесятника / О. В. Аптекман // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 54–97.
2. *Багалеї, Д. І.* Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалеї. – Х., 1906.
3. *Бенасик, М.* Студенчество в цифрах. По данным переписи 1907 г. В Юрьеве / М. Бенасик. – СПб., 1909.
4. *Бестужев-Рюмин, К. Н.* Воспоминания / К. Н. Бестужев-Рюмин // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.
5. *Вестник студенчества.* – 1907. – 17 марта.
6. *Герцен, А. И.* Былое и думы / А. И. Герцен. – М., 1972.
7. *Герцен, А. И.* Еще раз о Базарове / А. И. Герцен // Сочинения в 9 томах. – Т. 8. – М., 1958.
8. *Герцен, А. И.* На могиле друга (Грановский) / А. И. Герцен // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.

9. *Гессен, С.* Студенческое движение в начале шестидесятых годов / С. Гессен. – Л., 1932.
10. *Гиршман, Л. Л.* Влияние Д. И. Каченовского на современников / Л. Л. Гиршман // Д. И. Каченовский: Характеристики и воспоминания. Торжественное заседание Юрид. о-ва при Имп. Харьк. ун-те, 22 ноября 1903 г. – Харьков, 1905. – С. 63–70.
11. *Григорьев, В. В.* Императорский Санкт-Петербургский университет в течение первых 50 лет его существования / В. В. Григорьев. – СПб., 1870.
12. *Гусятников, П. С.* Революционное студенческое движение в России 1899–1907 гг. / П. С. Гусятников. – М., 1971.
13. *Державний архів Російської федерації.* Ф. 109. Спр. 1029.
14. *Деркачев, П. П.* Из московских студенческих воспоминаний // Воспоминания о студенческой жизни / П. П. Деркачев. – М., 1899.
15. *Живов, В. М.* Разыскания в области истории и предыстории русской культуры / В. В. Живов. – М., 2002.
16. *Живой голос.* 1858. №1 (Из передовой статьи) // Гессен С. Студенческое движение в начале шестидесятых годов. – М., 1932.
17. *Загоскин, Н. П.* История императорского Казанского университета за первые сто лет его существования / Н. П. Загоскин. – Казань, 1902–1906.
18. *Захарова, Л. Г.* Великие реформы: поворотный пункт российской истории? / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4.
19. *Иванов, А. Е.* Студенческая корпорация в России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А. Е. Иванов. – М., 2004.
20. *Иванов, А. Е.* Студенчество после первой русской революции: общественно организационные и политические ориентации. Штрихи к социальному портрету / А. Е. Иванов // Революция и человек: социально-психологический аспект. – М., 1996.
21. *Иванов, А. Е.* Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба / А. Е. Иванов. – М., 1999.
22. *Иванов, П.* Студенты в Москве. Быт. Нравы. Типы (Очерки) / П. Иванов. – М., 1903.
23. *Ковалевский, М. М.* Московский университет в конце 70-х и начале 80-х годов прошлого века (Личные воспоминания) / М. М. Ковалевский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.
24. *Ковалевский, М. М.* Моя жизнь / М. М. Ковалевский // История и историки. – 1975. – С. 262–297.
25. *Костомаров, Н. И.* Студенчество и юность. Первая литературная деятельность / Н. И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.

26. Краус, В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії / В. Краус. – К., 1994.
27. Кропоткин, П. А. Записки революціонера / П. А. Кропоткин. – М., 1988.
28. Лебединский, П. В. Из жизни Московского университета. Варнековская история / П. В. Лебединский // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1956.
29. Любарский, И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850-1855 гг. / И. В. Любарский // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.
30. Мартос, Б. М. Літа молодії / Б. М. Мартос // ЦДАВОУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1.
31. Неслуховский, Ф. К. Из моих воспоминаний / Ф. К. Неслуховский // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.
32. Новиков, А. И. Нигилизм и нигилисты: Опыт критической характеристики / А. И. Новиков. – Л., 1972.
33. Обнинский, П. Н. Студенческие годы / П. Н. Обнинский // Воспоминания о студенческой жизни. – М., 1899.
34. Російський державний історичний архів. Ф. 733. Оп. 117. Спр. 64. Л. 323 об.
35. Русское общество 40-50-х годов ХІХ в. Ч. II. Воспоминания Б. Н. Чичерина. – М., 1991.
36. Савінов, М. П. Зернятка спогадів про О. О. Потебню / М. П. Савінов // Наук. зб. Харк. н.-д. каф. історії укр. культури. – 1926. – № 2-3. – С. 265–278.
37. Сватиков, С. Русское студенчество прежде и теперь / С. Сватиков. – Б. м., 1916.
38. Стеклов, В. А. Воспоминания / В. А. Стеклов // Научное наследство. – Т. 17. – Л., 1991. – С. 235–299.
39. Тургенев, И. С. Полное собрание сочинений и писем в 28 томах. Сочинения / И. С. Тургенев. – Т. 8. – М., 1968.
40. Хрущов, Д. П. Из воспоминаний / Д. П. Хрущов // Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців. – Т. 1. – Харків, 2008.
41. Центральний державний історичний архів України. Ф. 275. Оп. 1. Т. 1. Спр. 291. Л. 17.
42. Чичерин, Б. Н. Студенческие годы. Москва сороковых годов / Б. Н. Чичерин // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.
43. Чумиков, А. А. Чего мы желаем от наших университетов? / А. А. Чумиков // Воспитание. – 1860. – Т. 7. – № 4.
44. Щетинина, Г. И. Студенчество и революционное движение в России (последняя четверть ХІХ века) / Г. И. Щетинина. – М., 1987.

45. *Эймонтова, Р. Г.* Русские университеты на путях реформы: шестидесятые годы XIX века / Р. Г. Эймонтова. – М., 1993.
46. *Эймонтова, Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985.
47. *Янжул, И. И.* О пережитом и виденном / И. И. Янжул // Московский университет в воспоминаниях современников. – М., 1989.

© *Посохов И. С., 2010*